

Verslag #5 Oost

13 november 2003, Burgerweeshuis, Deventer

Thema: Industrieel erfgoed

Introductie

Oost West Thuis Best is de derde serie in een reeks van bijeenkomsten over lokaal architectuurbeleid. De eerste serie speelde zich af in 1994, waarbij de manifestatie *Niet Grijs* culmineerde in het gelijknamige handboek (dat in 1997 werd geactualiseerd). In 1996 vond de manifestatie *ORG* plaats. Beide series waren bedoeld om betrokkenen instrumenten aan te reiken voor een slagvaardig architectuurbeleid. Bij Oost West Thuis Best gaat het anders; ditmaal geen landelijke manifestatie, maar regionale bijeenkomsten. Uit de enquête *Bouwen aan kwaliteit. Architectuurbeleid in Nederlandse gemeenten* die Architectuur Lokaal in 2002 samen met het NIPO uitvoerde, is namelijk gebleken dat er grote behoefte bestaat bij gemeenten aan informatie over projecten van andere gemeenten. Daarnaast bestaat de wens om de onderlinge contacten tussen gemeenten in dezelfde regio te versterken; die contacten zijn over het algemeen schaars. Bij Oost West Thuis Best gaan gemeenten dus in gesprek. Ze doen dat steeds aan de hand van een concreet thema dat deels voortkomt uit de antwoorden van de enquête en deels uit voorafgaande gesprekken met betrokkenen.

De eerste bijeenkomst, #zuidoost, stond in het teken van herbestemmingen en vond op 13 februari 2003 in Venlo plaats. Bijeenkomst twee, #zuidwest, had de ontwikkeling van bestaande kwaliteiten als leidmotief en vond plaats op 10 april 2003 in Bergen op Zoom. De derde bijeenkomst, op 12 juni in Haarlemmermeer, kreeg het thema 'vormgeving van infrastructuur' mee en tijdens bijeenkomst #4, georganiseerd in Leeuwarden, werd gediscussieerd over het 'wijs groeien' van steden en dorpen.

Bijeenkomst nummer 5, die plaatsvond in Deventer, had betrekking op het thema 'industrieel erfgoed'. In dit deel van Nederland is veel erfgoed te vinden, aldus Architectuur Lokaal-directeur Cilly Jansen bij de start van de bijeenkomst. Op diverse plaatsen vinden projecten plaats in de sfeer van herbestemmingen en herontwikkelingen en tevens zijn er diverse stichtingen opgericht die zich bezig houden met beheer en behoud. Volgens dagvoorzitter Bert van Meggelen, die een inleidende beschouwing aan dit thema wijdde, kan het belang van erfgoed uitstekend in een brede context worden geplaatst. 'Die brede context is de globalisering, waardoor veel hetzelfde wordt. Je ziet

het bijvoorbeeld aan winkelcentra, maar ook aan de Vinex-locaties; ze zien er allemaal eender uit. Terwijl je vroeger direct wist waar je was, weet je dat nu steeds minder. Plekken verliezen hun smoel en karakter en erger nog: hun ziel. Er ontstaan steeds meer non-plekken.' Maar daarmee is het hele verhaal nog niet verteld, aldus Van Meggelen. Het verdwijnen van de ziel van de plek betekent ook het verdwijnen van het geheugen van de plek. 'Dat geheugen moet juist de zaak levend houden; dat moet de dynamiek voor het heden opleveren. Erfgoed vertelt verhalen en maakt plekken specifiek. Het is daarmee de opgave om nieuwe verhalen toe te voegen aan de reeds bestaande.' Naast deze historisch-psychologische kwaliteit heeft erfgoed nog enkele andere maatschappelijke functies. Zo bevordert het de hechting van bewoners aan hun omgeving en wordt de 'civic pride', oftewel de trots op de plek, ermee vergroot. In dit kader noemde Van Meggelen Glasgow, waar de 'civic pride' de drijvende kracht is geworden achter de revitalisering van deze stad. 'Alles verdween, de mijnen en de scheepsbouw. Een vieze stad bleef achter. Tot zo'n 25 jaar geleden een aantal culturele activiteiten werd georganiseerd. Daarmee is Glasgow doorgedaan - het was de beste Culturele Hoofdstad tot nu toe - en dat heeft de stad een nieuwe trots gegeven. Mensen willen er weer graag wonen, werken en studeren. Het bevorderen van "hechting" levert Glasgow bepaald geen windeieren op. Waarom zou je dan nog aan kapitaalvernietiging doen, wat de sloop van erfgoed toch behelst?'

Tijdens de bijeenkomst wilde Van Meggelen twee vragen centraal stellen. Vraag één: hoe wordt omgegaan met de toekomst van het verleden? 'In het kader van Belvédère wordt het credo "behoud door ontwikkeling" uitgedragen. De sleutelvraag daarbij is niet het vinden van de ontwerper; er zijn competente architecten genoeg. De vraag is wel: slaag je erin nieuwe programma's te vinden. Niet in de zin van: krijg je het gebouw vol. Maar wel in de zin van: gaat het nieuwe programma een gelukkige relatie aan met het bestaande gebouw. Dan ontstaan er nieuwe verhalen.' Volgens Van Meggelen is het vinden van dergelijke interessante programma's niet eenvoudig: 'Hoe stijgt je uit boven een museum of bezoekerscentrum? Daar hebben we er al genoeg van. Soms is er een gelukkige vondst, zoals bij de Van Nelle Ontwerpfabriek in Rotterdam en de Westergasfabriek in Amsterdam. In andere gevallen wordt een gebouw geprivatiseerd, door er bijvoorbeeld appartementen in te maken.' Het maken van dergelijke keuzes is essentieel voor de toekomst van het erfgoed. Daarmee raakte Van Meggelen aan zijn tweede centrale vraag: de rol van betrokken partijen. 'Je kunt je afvragen of het behoud van erfgoed nog steeds een puur publieke zaak is. In toenemende mate gaan semi-publieke en private organisaties zich met dit thema bemoeien. Zie bijvoorbeeld een particulier als Daan van der Have, die verantwoordelijk was voor de herontwikkeling van Hotel New York in Rotterdam. Willen overheden dergelijke partijen kansen geven? En zo ja: hoe houdt een overheid dan nog zelf de regie? Hoe zorg je ervoor dat private partijen zich wel betrokkenheid bij het erfgoed in kwestie blijven voelen?'

Herontwikkeling in Winterswijk

De bovenstaande vragen en dilemma's kwamen onmiddellijk aan bod bij de presentatie van projectmanager/architect Caspar Smeets van de Architecten Cie. In opdracht van woningcorporatie De Woonplaats werkt zijn bureau aan de herontwikkeling van twee fabrieksgebouwen in Winterswijk (onder de naam 'De Tricot'). Een gebouw is een voormalige spoelierij, één van de eerste betonnen fabrieksgebouwen in Nederland, het tweede gebouw is een amalgaam van verschillende bakstenen gebouwen, het Wilhelminagebouw. Aanvankelijk was de gemeente Winterswijk in beeld als mogelijke opdrachtgever voor de herontwikkeling van de spoelierij. Men zag hier mogelijkheden voor de vestiging van het stadskantoor, maar uiteindelijk ketste dit idee af door politieke onenigheid. Vanaf 2000 is vervolgens verder gewerkt in opdracht van De Woonplaats, die het gehele terrein had verworven. Architect Frits van Dongen van de Architecten Cie. heeft

een drietal modellen voor de herontwikkeling ontwikkeld, waarvan de 'landschapsvariant' is uitgekozen voor een verdere uitwerking. In deze variant worden de genoemde gebouwen verbonden met een glazen verbindingsgebouw, alsmede met een ondergrondse stallingsgarage. In beide gebouwen worden appartementen gerealiseerd. Belangrijk vraagstuk volgens Smeets is de omgang met de bestaande architectuur. 'We hebben de industriële architectuur als uitgangspunt voor onze ontwerpen benoemd. Inspiraties daarbij vormden onder meer de Witte Dame in Eindhoven en Lingotto in Turijn. Bovendien konden we gebruik maken van een waardestelling zoals die was verricht door medewerkers van monumentenzorg.' Voor de spoelierij heeft een en ander geleid tot de beslissing om de woningen aan de buitengevel van het complex te situeren, de kolomstructuur in het zicht te laten en de woningscheidende wanden op het grid van kolommen te leggen. Bij de behandeling van de bouwfysica is gekozen voor dubbel glas in de bestaande gietijzeren kozijnen, een oplossing waarover met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en het Gelders Genootschap een heftige discussie is ontstaan. Deze organisaties focussen soms teveel op het behoud van details, zonder oog te hebben voor het grotere geheel, aldus Smeets. Tenslotte is getracht in het nieuwe ontwerp voor de spoelierij de industriële details eveneens zoveel mogelijk in het zicht te laten. Bij het Wilhelminagebouw is op een vergelijkbare manier met het erfgoed omgegaan, waarbij onder meer in de bakstenen gevels is gestreefd naar een subtiel spel van licht en donker. In de discussie die volgde, gaf projectmanager Jonker van De Woonplaats aan dat zijn organisatie, naast de huisvesting van de primaire doelgroep, ook verantwoordelijk is voor 'maatschappelijke invullingen van het publieke domein': 'Wij willen het culturele verleden naar de toekomst brengen. Dit is in Winterswijk één van de weinige overblijfselen van het verleden, waar veel Winterswijkers hebben gewerkt. Dat is het waard om behouden te blijven.' De onwil van de politiek deed hij af als kneuterigheid, het ontbreken van echte durf om dingen te willen en het onvermogen om de potentie van de gebouwen te zien. Maar ook gaf hij aan dat veel inwoners nare herinneringen aan de gebouwen. Dat is wellicht een reden waarom het stadskantoor er uiteindelijk niet werd gehuisvest. 'Uiteindelijk draait alles om je ambitieniveau. Wij zijn niettemin nog steeds blij met de gebouwen. Uiteraard is er een spanningsveld, tussen cultuurhistorie, het functionele programma en de financiële component.'

Mooie ruïne

De aanwezigen in de zaal lieten uiteenlopende reacties op de presentatie horen. Albert Fien van de gemeente Apeldoorn sprak er zijn twijfels over uit: 'Als je de ideale bestemming niet hebt gevonden, moet je dit dan wel zo doen? Het gebouw is nu een prachtige ruïne en wordt alleen maar mooier; laat dat zo. Dan is het gebouw op een gegeven moment gewoon verdwenen. Documenteer alleen de laatste 20 jaar van het gebouw en leg dat vast voor het nageslacht.' Anderen deelden die ietwat sombere mening. 'Architecten creëren hun eigen werkelijkheid', zo werd gezegd. Een andere aanwezige: 'Hoe blijft het verhaal van het verleden overeind? Dat verhaal wordt hier monddood gemaakt. Dat zit hem in de aanpak en het nieuwe programma; dat programma is hier het eindresultaat van een kunstje van architect en opdrachtgever. Overigens is dat wel verklaarbaar; op het moment dat een woningcorporatie hierbij betrokken raakt, weet je dat ze door een bepaalde bril naar dergelijke ontwikkelingen gaan kijken.'

Smeets en Jonker konden ten dele in deze kritiek meegaan. Het eveneens gehoorde verwijt dat er geen sprake is van een 'integraal' plan (de Architecten Cie. ontwerpt de gebouwen, een landschapsbureau ontwerpt de openbare ruimte) was volgens Smeets wel terecht: 'Er wordt gefaseerd gewerkt, per gebouw. De overallvisie staat daardoor onder druk.' Jonker, aanvullend: 'Het beste zou zijn wanneer er inderdaad niet in de gebouwen wordt gewoond. We hebben alles afgezocht, maar we hebben een passende functie niet gevonden.'

Bovendien moet een en ander wel afzetbaar zijn in de markt. Daarmee zit je zoals gezegd in de spagaat tussen cultuurhistorie, programma en planeconomie.'

De opmerking van Fien werd door anderen afgedaan als een 'luxe opmerking': 'Het ontstaan van een mooie ruïne is alleen mogelijk als de gemeente de grond koopt en van het gehele gebied een mooi park maakt. Dat is niet aan de orde. In Winterswijk is sprake van een lage economische dynamiek en daarom slaagde De Woonplaats erin het gebied te kopen. Vervolgens ontstaat de zoektocht naar een mogelijk programma, hetgeen een directe invloed heeft op de mate waarin je het bestaande kunt respecteren.' Dat er nu een woonfunctie aan de gebouwen wordt gegeven is evenmin bezwaarlijk, zo vond een aanwezige: 'We moeten elkaar nieuwe verhalen vertellen, zo wordt hier gezegd. Laten we daarom vragen aan de nieuwe bewoners waarom zij hier komen wonen en welke gevoelens dat bij hen oproept. Documenteer dat zorgvuldig.' In algemene zin werd ervoor gepleit de herinneringen van de bevolking aan dit soort gebouwen goed vast te leggen, als een soort mondelinge archeologie. Voor dit onderzoek moet ook bewust ruimte worden gecreëerd in het planontwikkelingsproces. Daarbij helpt dat er onder jongere generaties aantoonbaar meer belangstelling voor dit soort erfgoed aan het ontstaan is, aldus een aanwezige. 'Het is alleen jammer dat er zo weinig van over is.'

Caspar Smeets hoorde de discussie met de nodige verbazing aan. Naar zijn idee wordt de autoriteit van de architect in dit soort processen sterk overschat: 'Moeten wij een brede maatschappelijke discussie starten onder de bevolking, wanneer we voor een opgave als deze worden gevraagd? Uiteindelijk werken wij op basis van een programma en dat programma moet van een opdrachtgever vandaan komen. Uiteraard plaats je als ontwerper soms vraagtekens bij zo'n programma, maar dat hangt sterk af van de kwaliteit ervan. Wij zien een project als dit niet anders dan een nieuwbouwopgave, alleen met extra randvoorwaarden.' Jonker: 'Voor ons is een project als dit ook een leertraject. Achteraf kun je als een gemiste kans betitelen dat we de sociaal-historische waarde van het complex vooraf niet goed hebben onderzocht.' Het pleidooi van een aanwezige - ga als opdrachtgever eerst de straat op om de oude verhalen te achterhalen en start daarna pas de ontwerpopgave - kon dan ook door Jonker worden onderschreven.

Deze discussie werd afgesloten met de constatering dat een organisatie van buiten - een lokaal architectuurcentrum, of zoals in Overijssel het provinciale reanimatieprogramma industrieel erfgoed - de discussie over 'De Tricot' op een ander niveau had kunnen brengen. In de woorden van Van Meggelen: 'Dan was er een andere opdracht voor de Architecten Cie. uitgerold.'

Culturele planologie

Willem Oomens, beleidsmedewerker van het ministerie van OCW, viel in voor de burgemeester Ridder van Rappard van de gemeente Noordoostpolder, die helaas verstek moest laten gaan. Aan het begin van zijn betoog over culturele planologie stelde Oomens twee begrippen centraal: het geheugen van de stad en de relaties tussen globalisering en regionalisering. Bij het geheugen van de stad - waarover volgens Oomens architecten als Aldo Rossi zinvolle dingen hebben gezegd - is het de vraag over welk geheugen we het hebben. 'Hoe wordt die perceptie gevormd, wat is waar en werkelijk? Deze zaken zijn voortdurend aan veranderingen onderhevig.' Bij de globalisering plaatste Oomens vergelijkbare kanttekeningen: 'Dat proces komt al veel langer voor. Toch hebben we het er veel over.' De wens om, in een soort tegenbeweging, erfgoed koste wat het koste te bewaren kan ook tot excessen leiden: 'Kijk naar het oude café op de Berlijnse Potsdamer Platz, dat enkele honderden meters is verplaatst en nu is ingepast in de nieuwbouw van dit gebied. Dat is waanzin.'

In de culturele planologie (een pleonasme, aangezien alle planologie een daad van cultuur is, maar soms is dat volgens Oomens noodzakelijk om de aandacht op een bepaald thema te vestigen) staat de identiteit van de mens centraal en hoe die identiteit zich verhoudt tot

de gebouwde omgeving, inclusief de openbare ruimte. 'Stad en landschap worden steeds meer functioneel gemaakt, getuige de vele anonieme Vinex-wijken. Culturele planologie gaat daar tegenin, door het ontwikkelen van de ruimte met behulp van culturele dimensies. Dat betekent een verdieping van de huidige praktijk van ruimtelijke ordening.' Vanuit OCW probeert men zo greep te krijgen op de bouwpraktijk op lokaal niveau. Drie doelgroepen worden aangesproken: opdrachtgevers in de fase van beleidsvorming en conceptontwikkeling, ontwerpers in de fase van vormgeving en uitwerking en het brede publiek bij de realisatie van de projecten. De initiatieven van het ministerie zijn gericht op drie aspecten: het doorbreken van de grenzen tussen ruimtelijke ordening en cultuur, het versterken van de rol van het publiek en expliciete aandacht voor 'zichtbare fenomenen' in de openbare ruimte. Met de nota's Belvedere en Ontwerpen aan Nederland wordt hieraan vormgegeven. Een en ander culmineert in negen thema's:

- op zoek naar een effectieve ontwikkelingsplanologie, waarbij per locatie een aanpak op maat plaatsvindt. Voor de 'diagnose' kunnen onder meer survey-technieken worden gebruikt;
- de regionale schaal. Ruimtelijke ordeningsprojecten worden vaak op een te laag schaalniveau beschouwd;
- de wederopbouwijken. Hoe moet de architectuur van deze wijken worden gewaardeerd en op welke manier kunnen nieuwe programma's een plek krijgen;
- de veranderlijkheid van het monument. Monumentenzorg losmaken van het 'object' en ombouwen tot ontwikkelingsgerichte zorg;
- kansen voor archeologie;
- planologie van de cultuur. Met culturele voorzieningen de ruimtelijke ontwikkeling stimuleren;
- culturele vernieuwing. Behoeftte aan nieuwe landschappen (menging groen/rood, functiemenging);
- collectieve ruimtes en collectieve gebouwen;
- kunst en stedelijke transformatie. Welke rol kunnen kunstenaars spelen in de stedelijke vernieuwing?

Op deze manier kan een nieuw vocabulaire worden ontwikkeld voor de ontmoeting van cultuur en ruimtelijke ordening.

In een reactie gaf Bert van Meggelen aan dat de wijze waarop professionals in de ruimtelijke ordening zich cultureel informeren en oriënteren niet klopt: 'Mijn suggestie voor hen zou zijn: ga lezen en wel stedelijke romans. Daarin zijn steden heel intensief opgenomen, het zijn culturele reproducties van een stad. Daar wordt zo weinig van geleerd. Hetzelfde geldt overigens voor films.'

Excursie

Het programma werd afgesloten met een stadswandeling door het centrum van Deventer en de aangrenzende Raambuurt, waar veel wordt herontwikkeld en vernieuwd. De binnenstad maakte een 'gave' indruk, hier en daar met een Dickensiaans sausje overgoten (Walstraat). De vernieuwing van het Bergkwartier heeft op diverse plekken de vorm gekregen van historiserende nieuwbouw. Architectonisch misschien niet schokkend, maar qua maat wel goed passend bij de binnenstad, aldus gids Janleo van de Laar, projectleider monumentenrestauraties van de gemeente Deventer. Een moderne variant vormt de nieuwbouw van de Belgische architect Jo Crépain, in de Polstraat, waarbij klassieke gevelopbouw is gemengd met de toepassing van moderne materialen en details. In de Raambuurt staat zoals aangegeven het nodige op stapel. Ondernemer Jan des Bouvrie ontwikkelt een woonwinkel in het project 'De Boreel', gesitueerd in de voormalige Boreel-kazerne. Rondom de Kazernestraat zijn eveneens de nodige bouwactiviteiten waar te nemen. Een silo en pakhuis worden herontwikkeld – onder meer tot kantoren voor de

provinciale en gemeentelijke archiefdienst – en aangrenzend worden nieuwbouwwoningen van de architecten Lafour en Wijk gerealiseerd. Het plaatselijke architectuurcentrum Rondeel blijkt gevestigd in een fraaie voormalige modellenmakerij, waar nog meer culturele instellingen een plek hebben gevonden.

Het programma werd besloten met een prettige borrel in het café van het voormalige Burgerweeshuis, een toepasselijke plek voor deze bijeenkomst.

Kees de Graaf